

УДК 811.161.2'367.332

Щербачук Н. П.

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ В ДІАЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ, ЇЇ КОМПОНЕНТНИЙ СКЛАД

У статті проаналізовано типову компонентну наповнюваність семантично елементарного простого речення діалогічного мовлення. Установлено причини експліцитності/імпліцитності синтаксем у діалогічних єдностей на зразок питання-відповідь. Зазначено ряд чинників, що зумовлюють ущільненість речень-реплік.

Ключові слова: предикат, валентність, репліка-стимул, експліцитність / імпліцитність, репліка-реакція, субстанціальні синтаксеми.

В статье анализируется типичная компонентная наполняемость семантически элементарного предложения диалогической речи. Устанавливаются причины эксплицитности/имплицитности синтаксем в диалогической речи типа вопрос-ответ. Обозначено перечень факторов, что обуславливают уплотненность предложений-реплик.

Ключевые слова: предикат, валентность, реплика-стимул, эксплицитность / имплицитность, реплика-реакция, субстанциальные синтаксемы.

The article analyzes the typical component occupancy semantically basic simple sentence dialogue speech. Are established causes of explicitness / implicitness syntaxemes in dialogical unity such as question and answer. Specified number of factors that contribute compactedness sentences-replicas.

Key words: predicate valence, cue-stimulus explicitness / implicitness, cue-response, substantial syntaxemes.

Кожне речення передає ту чи ту картину об'єктивної дійсності через компонентну наповнюваність, яка й реалізує загальне значення конструкції. Середина ХХ ст. позначилася мовознавчими розвідками у напрямку виявлення нових значень і функцій реченневих структур з орієнтацією на речення як основну синтаксичну одиницю мови, якій властива комунікативна функція.

Найкраще реалізує мову в дії діалог як форма мовного спілкування, який, відображаючи всі функції мови, забезпечує ефективність процесу мовлення. Основною його одиницею – діалогічна єдність, компонентами якої є змістовно залежні та структурно взаємозумовлені репліки.

Намагання лінгвістів систематизувати закономірності репрезентації семантичної структури речення формально-граматичними засобами були пов'язані з монологічним мовленням. Діалогічні ж побудови під впливом лінгвістичних і паралінгвістичних чинників, фіксують різні процеси модифікації мовних моделей речення, актуалізуючи й адаптуючи їх до умов спілкування та реалізації основних функцій. Виникає чимало запитань, пов'язаних із особливостями функціонування синтаксем у будовах діалогу, визначенням функції кожного елемента семантичної структури в мовленнєвій побудові, специфікою реалізації потенційних можливостей ознакових слів у реченнях-репліках, що визначає експліцитність / імпліцитність субстанціальних синтаксем.

Діалог у вигляді бесіди є основною сферою функціонування конструкцій, які мають своєрідну специфіку в організації компонентного складу. Єдності на зразок питання-відповідь виявляють закономірності змістового й граматичного співвідношення, що реалізується в найхарактерніших синтаксичних явищах. В основному це стосується репліки-реакції, яка або продовжує попередню конструкцію, або будується під впливом її структури. Змістова завершеність таких комплексів реалізується комунікативним блоком, а не складом окремої репліки.

Перший елемент діалогічного акту є повним за будовою і містить запит інформації. Структура питального речення схожа зі структурою розповідного речення, семантичні властивості питання наближаються до семантики розповіді. Однак вони відрізняються один від одного метою висловлювання. Більшість питальних речень будуються за тими ж моделями, що й розповідні. Центральним компонентом репліки-запитання є дієслово, яке вказує на модально-часові характеристики речення і робить його повноцінною синтаксичною будовою. Значеннєве навантаження такої питальної одиниці реалізується лише за наявності ознакового слова з погляду його окресленої валентної семантики, а також указує на певну ситуацію.

Потреби спілкування зумовлюють запитання, яке передає сильне комунікативне спрямування мовлення на наступне висловлення, створюючи особливий змістовий взаємозв'язок між ними. Адже питання служить не для передачі інформації, а для її отримання. Репліка діалогу орієнтована на конкретну

ситуацію, конкретного співбесідника, конкретне ставлення мовця до предмета мовлення, тому, виражаючи запит, ці конструкції у своєму лексико-формальному складі містять лише те головне, про що необхідно запитати в кожному окремому випадку, уникаючи вживання зайвих у смисловому відношенні слів. Попередній контекст або ситуація зумовлюють імплікацію упущеного компонента. Із цим пов'язана неповнота реплік-реакцій і реплік-стимулів, яку слід розглядати не як «дефект», а як специфічність діалогічного мовлення.

Найчастіше репліка-запитання містить експліцитний предикат, оскільки він є головним у мінімумі інформації, заради якої будується структура. Однак у ролі перших компонентів мовленнєвих єдностей також уживають неповні речення з імпліцитним ознаковим словом на зразок: – *Що з тобою?* – *запитала Катя.* – *Я в'язну,* – *тихо прошепотів Жорка;* – *Ви... чого?* – *схилився господар.* – *Мені б випити...* – *зняюковів Іван Семенович* (С. Плужник), у таких структурах умови ситуації в момент діалогу використано із комунікативною метою, яка допомагає не реалізовувати в поверхневій будові і так все зрозуміле й очевидне; – *Хто куди?* – *сказав Ілько.* – *Піде кожний своєю дорогою,* – *казав Кіндрат* (Улас Самчук); – *Де вона?* – *Вона спить.* – *зупиняє Бориса Горнов* (М. Кропивницький), у наведених прикладах лексично не виражені локативні предикати зумовлюються будовою та семантикою самого речення; – *А взимку?* – *Ходжу по дрова* (О. Кобилянська); – *І що?* – *Замирив спорячих* (Б. Лепкий), формальна структура та зміст таких реплік-запитань реалізується тільки з урахуванням попереднього контексту.

Щодо другого компонента мовленнєвої єдності, то він містить у собі необхідне значення, яке передається завдяки цілісності всього діалогу.

Джерельна база засвідчує наявність значної кількості реплік-реакцій, у яких предикат імпліцитно представлений у формальній структурі, відсутність якого не ускладнює розуміння ситуації: – *Що здирають?* – *Шкіру на голові* (І. Білик); – *І хто платив?* – *Яремій* (Ю. Мушкетик); – *Про кого мовиш, княже?* – *Про сина Бориса...* (С. Скляренко); – *У чорну їх!* – *рішив старшина* (Панас Мирний). У таких репліках уявлення про імпліцитний предикат встановлюється з власного змісту, попереднього контексту й будови конструкції. Це стосується семантики суб'єктивної синтаксеми та зумовлених семантико-синтаксичною валентністю нульового ознакового слова правобічних субстанціальних синтаксем у позиції другорядних членів речення, що є лексично вираженими.

Конструкції з відсутнім предикатом можуть виникати лише за умови належного володіння конкретною мовою, оскільки важливе значення має не тільки певна синтаксична форма, вибір якої зумовлює відношення до дієслова, але й валентні зв'язки, які підказує інтуїція мовця.

Якщо в реченнях монологічного мовлення відсутність ознакового слова порушує граматичність і комунікативність будови, то структури діалогічного мовлення з пропущеним дієсловом є повноцінними одиницями, які виконують свою інформативну функцію за наявності різноманітних компенсаторних формальних чинників.

Імпліцитність предикативного компонента речення-репліки стає можливою завдяки тому, що пропуск частин не тільки узгоджується з комунікативною метою речення, а й допомагає досягнути її найбільш зручним способом. Ця мета криється в потребі висловитись економно, без називання зрозумілого. Відбувається ніби скорочення форми за рахунок ускладнення змісту, яке призводить до так званого розуміння із півслова. Найчастіше в діалогах уживають неповні репліки-реакції на зразок: – *Про що ж він вам розповідав?* – *Про єгипетську неволю...* – *відповів рабин* (В. Малик); – *Хто тобі це казав?* – *спитав мене батько.* – *Дід* (О. Довженко); – *Хто платив?* – *запитує знову Володько.* – *Я.* – *каже Роман* (Улас Самчук), у яких не повторюються вже названі в запитанні предикатні компоненти, що є основою для відповіді. Функційна специфіка цих структур реалізується в актуалізації й експлікації очікуваного адресантом змісту – ремного компоненту, тоді як інші можуть залишатися невираженими. Керуючись настановою співрозмовника, адресат словесно позначає найбільш важливі, нові компоненти смислу.

Діалогічному мовленню властиві еліптичні речення-реакції з пропущеним ознаковим словом, яке найчастіше вказує на рух, побажання, наказ, місцезнаходження, а також значення буттєвого дієслова: – *Даєш мені на насіння?* – *сміється Текля.* – *Під церкву з рукою.* – *відказує Охрім* (М. Кропивницький); – *То ти йдеш?* – *Я на посту!* (А. Дімаров); – *Що там?* – *Козаки в морі!* – *засмаглий моряк крикне у рупор* (З. Тулуб); – *Що це?* – *Я вам налибочки,* – *турбувався той* (Панас Мирний). Такі речення з семантичного боку повні, а з формально-синтаксичного – неповні, оскільки присудок є імпліцитним. Його відсутність у таких реченнях надає дії відтінку швидкості, стрімкості, інтенсивності [1, с. 104].

Діалогічне мовлення багате репліками-відповідями з експліцитними предикатними компонентами. Наприклад: – *Не пізнаєте?* – *Не пізнаю* (О. Гаврилук); – *Ти хочеш признатись їй?* – *подивився на нього Куниця.* – *Я не грішив,* – *відповів ясним поглядом* (С. Плужник); – *Можє, її хто інший сватає?* – *Я її сватаю* (М. Кропивницький); – *А що болить?* – *Я застудилась* (А. Іванова). Такі структури в контексті набувають додаткових функцій: уточнення, пояснення певних незрозумілих елементів ситуації, тим самим указуючи на новизну інформації.

Перша репліка діалогічного комплексу може виражати закінчену думку своїм словесним і граматичним складом на формально-граматичному рівні; на семантико-синтаксичному – лексично представлені

в структурі необхідні компоненти-синтаксеми. Щодо другого компонента єдності, то йому на формальному рівні притаманне явище й експліцитності, і імпліцитності ознакових слів. Однак порівняно з пропуском субстанціальних синтаксем відсутність цього компонента в репліках-реакціях є явищем менш поширеним, але характерним цим конструкціям.

Функціонування неповних мовленнєвих структур засвідчує, що вони є одним із головних синтаксичних засобів виділення висловлення, оскільки випускаються здебільшого синтаксично провідні ланки, залишаються синтаксично залежні. Такі конструкції надають мовленню «невимушеності, гнучкості та природного звучання, сприяють виділенню комунікативного центру висловлення» [1, с. 103].

Структурна неповнота реплік діалогу є для них синтаксичною нормою, відступ від якої призводить до стилістичного навантаження. Пов'язаність граматичної будови, відсутність чіткого синтаксичного членування, експресивність – ці риси неповноти закріплюють такі речення за стилями побутово-розмовного і художнього мовлення.

Найбільшу групу становлять конструкції з експліцитним предикатом, уживання якого в репліках-реакціях визначається метою комунікації. Саме він вказує на те нове, про що повідомляється в реченні.

Предикат є несамодостатнім із смислового боку компонентом, оскільки його валентність, регулюючи кількісно-якісний склад додатковими в змістовому плані елементами, створює семантико-граматичну конструкцію. «Валентні властивості предиката, які реалізуються в реченні, у самому предикаті подані у вигляді «місць», «прогалин», що підлягають заповненню» [3, с. 117]. Тому ознакове слово завжди супроводжується предметними субстантивними одиницями, іменами-субстанціями, які є між собою семантично сумісними.

Основною функцією непередикатних одиниць є диференціація окремого значення предиката, який, вимагаючи чітко визначеної форми залежного, мотивуючи це планом змісту, сполучається лише з тими класами іменників, що утворюють із ним насамперед семантичну єдність. Залежно від ступеня диференціації та певної семантики предиката виділяємо неоднакову кількість валентних позицій, актуалізації яких потребує ознакове слово в діалозі.

Непередикатні знаки в реченнєвій структурі набувають особливого значення, якого вони не мали поза конструкцією. У цьому випадку семантично релевантними для них є певні смислові функції ознакових слів, що функційно змінюють залежний компонент.

Субстанціальний залежний компонент уточнює граматично опорну синтаксему суб'єктними, об'єктними, адресатними, інструментальними та локативними характеристиками. Кожне з виділених семантико-синтаксичних відношень має свій діапазон змістових модифікацій, які яскраво реалізуються в діалогічному мовленні.

Характер інформації, умови її передачі визначають не тільки зміст діалогу, але й коло структур, що його обслуговують [4, с. 103].

Реалізація лівобічних і правобічних субстанціальних синтаксем у репліці-стимулі залежить від регулювання семантичних параметрів ознакових слів, що задають схему ситуації та є своєрідним контекстом для наступної структури. Мовець у цій репліці вживає ті значеннєві одиниці, за допомогою яких намагається підкреслити особливу значимість інформації, яку хоче отримати від співрозмовника. Елементи, які експліцитно представлені в репліці-запитанні, внаслідок своєрідних завдань є здебільшого синтаксично провідними. Наприклад: – *І ти вернулася?* – гукнув Загнибіда; – *Чого ж ви мене до себе прикликали?*; – *Де се ти підхопила сього жевжика?* – суворо поспитався у Христі (Панас Мирний); – *Я поведу Русь проти Візантії?* – запально вигукнув Святослав (С. Скляренко). У цих репліках-стимулах центральними компонентами є ознакові слова *вернулася, прикликали, підхопила, поведу*, які відображають ситуацію та програмують будову запитання, тим самим групуючи навколо себе певне іменникове оточення. Однак змістово-граматична основа діалогічного комплексу була б не зрозумілою без своєрідної логічної інтонації в структурі питальної модальності, яка виділяє найбільш значущі для відповіді аргументи несуб'єктного значення.

Щодо реплік-відповідей, то їх семантика та спосіб вираження залежить від форми питання.

Розвиток діалогу не міг піти шляхом, що створював багатослівність мовлення, чим ускладнював би процес спілкування. Наявність у репліках усіх можливих іменникових одиниць не обов'язкова, а в багатьох випадках зайва. Будова другого елемента діалогічної єдності проектується питанням за граматичною схемою повного речення, де пропускаються ті одиниці, які словесно оформлені у свідомості мовця або дублюють компоненти стимулу. Вони є повноцінними одиницями спілкування та найбільш продуктивними серед неповних структур.

У процесі комунікації мовець прагне до того, щоб слухач правильно сприйняв інформацію, тому репліка-реакція своєю структурою дає не тільки позитивну чи негативну відповідь, але уточнює певну думку. Вплив синтаксеми на семантичну структуру речення визначається значущістю повідомлення, яке вона вмщує в мовленнєву конструкцію. Наприклад: – *І хто ж тебе продав?* – Чоловік (В. Чемерис), у репліці-відповіді імпліцитні об'єктна (*мене*), ознакове слово (*продав*) та адресатна (*невідомій особі*) синтаксеми, серед яких про перші дві ми дізнаємося з попереднього контексту, а інформацію про остан-

ню отримуємо із ситуації; – *Кохаєш ти її? – задумливо запитав Куниця. – Ненавиджу... – стиха вронив Іван Семенович* (Є. Плужник), у другому компоненті цієї діалогічної єдності відсутньою є об'єктна синтаксема, тому що співрозмовники знають особу про яку йдеться, оскільки її згадували раніше; – *Що це таке? – запитала. – Вона віщує погоду* (Ю. Мушкетик), у цій репліці-реакції упушеною є адресатна синтаксема, яка є семантично надмірною в цій структурі; – *Що ж він робе? – спитав Книш. – Квартирант тише, – одказав Рубець* (Панас Мирний); – *Ти про що говориш? – Він оскопив мене, – сказав Роман* (С. Склярєнко), в останніх двох репліках-відповідях інструменталь не має матеріального вираження. Ця категорія часто імпліцитно представлена. Другий елемент діалогічного комплексу містить лише те головне й нове, що повинне бути у відповіді. Пропущені одиниці посилюють комунікативне значення лексично виражених слів, що займають позицію реми.

Типовими для діалогів є граматичні конструкції, що складаються з субстанціальних синтаксем, яких немає в репліці-запитанні: – *А ти не боїся тигрів? – Ми дивитимемося; – А чи вмієш ти стріляти? – запитав. – Не святі ж горшки ліплять... – почухав Григорій голову* (І. Багрянний); – *Скільки коштувала? – шипів Ждан. – Я смертю не торгуватиму* (А. Іванова); – *Що там? – гучно сякається Клим Свиридович. – Непокійть мене професор... – тихо відповіла Алла* (Є. Плужник). Вони не просто стверджують або заперечують висловлену в питальній структурі думку, але водночас служать його обставинним, рідше атрибутивним поясненням, уточненням або вказують на особу, дію чи стан, які хоч і допускаються здебільшого провідною питальною реплікою, навіть досить точно окреслюються її змістом і функцією, та все ж прямо не зумовлюються нею в царині лексичного значення [2, с. 154].

Імпліцитність та експліцитність у реченні-репліці тих або інших аргументів зумовлюється комунікативною настановою висловлення, намаганням мовця повідомити дещо про дійсність. Функціонування різних компонентів структури прогнозується ситуацією, яка лежить в основі висловлення. Мовець при безпосередньому спілкуванні має можливість передати значення слова через невербальні засоби комунікації.

Підсумовуючи, можна сказати, що предикат, субстанціальні синтаксеми, валентно-непов'язані одиниці створюють семантико-синтаксичний рівень речення, у якому кожному компоненту властива певна функція, реалізація якої створює значеннєвий план структури, що є основною синтаксичною одиницею. Л. В. Щерба зазначав, що «не бачачи зміст, не можливо встановлювати формальні ознаки, оскільки невідомо, позначають вони щось, а тому, чи існують вони як такі» [5, с. 65]. Із метою забезпечення співбесідника точною та швидкою інформацією речення-репліки тяжіють до ущільнення. Тому вибір і побудова певної конструкції в діалогах визначається рядом умов. Це передусім обсяг інформації, що закладений у компонентах, мета висловлювання та комунікативне завдання. А тому пропуск аргументів у конструкціях діалогічного мовлення – явище дуже поширене й природне, яке дозволяє стисло й динамічно викласти інформацію і є надзвичайно важливим для економії в мові, оскільки кількість мовних одиниць, можливих у спілкуванні, завжди лімітована.

Література:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення: (Просте речення: еквіваленти речення) / П. С. Дудик. – К. : Наукова думка, 1973. – 288 с.
3. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
4. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 408 с.
5. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.